

*¹Калиева Ш.С. ²Мустафаева А.А.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹shynarsayahat@gmail.com, ²rummana@mail.ru

ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА АРАБ ДЕРЕККӨЗДЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ БАҒЫТТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Аңдатпа. Мақала деректанулық зерттеулердің қазіргі заманғы ғылыми таным мен әдістер трансформациясы жағдайындағы сипатын анықтауды мақсат етеді. Деректанулық зерттеулер дәстүрлі түрде тарих ғылымымен тығыз байланысты қарастырылатыны белгілі, себебі, тарих пен археология салалары өз әдіснамасында негізгі материал ретінде дереккөзге сүйенеді. Зерттеудің жаңалығы ХХ ғ. соңғы ширегінен бастап, басқа салалармен қатар, деректану ғылымына да ене бастаған тың көзқарастар мен тұжырымдарды анықтап, олардың деректану ғылымына енгізетін өзгерістеріне назар аударумен байланысты. Дереккөздер гуманитарлық ғылымның барлық саласына ғана емес, жаратылыстану пәндері үшін де маңызды, тың мәліметтер беріп, олардың мазмұнын байытты. Зерттеудің міндеттері ретінде қазақстандық деректану ғылымының басым бағыттарын анықтау, шығыстанушы мамандар үшін болашақта жаңа тәжірибе мен тың зерттеулерге мүмкіндік беретін мәселелерді атап көрсету белгіленді. Қазақ ғылымы үшін Шығысты зерттеу, шығыс тілдеріндегі мәтіндерді зерттеу, талдау жұмыстары ешқашан өзектілігін жойған емес. Кеңестік заманда шығыс деректерін зерттеудің кедергілері айтарлықтай көп болды, оның қатарында сол дереккөздерге қол жеткізу қиындығы, маман тапшылығы сияқты мәселелерді атауға болады. Қазақ халқының ортағасырлық тарихына қатысты араб тіліндегі деректерді зерттеу жұмыстарын дамыту - қазақстандық деректанудың маңызды міндеттерінің бірі. Мақала осы мәселелердің ғылыми-әдістемелік сипатын анықтап, жүйелеуге бағытталған. Жинақтау, жүйелеу, сипаттау, талдау әдістері арқылы қазақ тарихы мен мәдениеті үшін құнды саналатын араб дереккөздерін зерттеудің жетістіктері мен алдағы міндеттері көрсетілді. Зерттеу нәтижесі ретінде ғылымға қазіргі ақпараттық технологиялар ұсынып жатқан жаңалықтарды деректанулық зерттеулерде де тиімді пайдалану, ол үшін осы салада арнайы білімі бар мамандарды дайындау қажеттігі жөнінде тұжырымдар жасалды.

Кілт сөздер: шығыстану, деректану, араб тіліндегі дереккөздер, ислам мәдениеті, араб тілі.

Кіріспе

Қазіргі заманғы ғылымның дамуы жайлы мәселе қозғағанда оны зерттеулердің өнімділігіне, нәтижелерінің қоғамға беретін пайдасы мен қызметіне, оған әсер ету шекарасы мен мүмкіндіктеріне сай бағалау күн санап өзекті проблема ретінде қойылып келеді. Гуманитарлық саладағы ғылыми білімнің ерекшелігі нақты мақсат пен айқын идеяларды көздей отырып нақты нәтижеге қол жеткізудің жолдарын іздеу, барынша тиімді әдістерді тауып, дұрыс қолдану осы қоғамға қажет жаңа мазмұн мен тұлғаны қалыптастыруға негіз болатын ресурс екенімен байланысты. Гуманитарлық ғылым өткен заман тәжірибесін зерделей келе өзі таралып отырған кезең мен болашаққа бірдей қызмет ету арқылы адамзат қоғамын гуманистік тұрғыдан үздіксіз алға жылжытып отырады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Негізгі зерттеу әдістері ретінде көтерілген проблемаға сай материал жинақтау, оларды тақырыптық, пәндік жағынан жүйелеу, сипаттау және деректанулық талдау алынады. Араб дереккөздерін ғылыми айналымға енгізуді мақсат еткен зерттеулердің тақырыптық, жанрлық сипатына назар аударылды. Зерттеу материалдары үшін кейінгі жылдары шетелдік кітапхана, архив, қолжазба қорларынан алынып, ғылыми айналымға енгізілген араб тіліндегі дереккөздер мен оларға қатысты жарық көрген еңбектер, жинақтар қолданылды.

Талқылау

Гуманитарлық ғылымдардың дамуына жалпы адамзат тарихында болып жатқан түрлі құбылыстар айтарлықтай ықпал етуде, қоғам үнемі ғылымға күрделі проблемаларды көрсетіп, оны шешу жолдарын табуды міндеттеп отырады. Арнайы білім салаларында ашылған жаңалықтар барған сайын жалпы гуманитарлық ғылымдардың бүкіл жүйесінде өзгерістер тудырумен сипатталуда. Дербес әдістемеге ие деректану ғылымына келетін болсақ, ол жалпы гуманитарлық білім кеңістігінде басқа ғылыми пәндермен қатар дами отырып, заман тұрғысынан қойылып жатқан талаптарға нақты жауап іздеумен айналысады. Қазіргі кезеңде деректану арнайы дамытатын мәселелер тек тарих ғылымында ғана емес, гуманитарлық ғылымдардың өте кең пәнаралық кеңістігінде қарастырылатыны және деректанулық әдістердің басқа көптеген ғылым салалары үшін өте маңызды екенін ғалымдар И.Н.Данилевский В.В.Кабанов О.М.Медушевская М. Ф. Румянцева деректерді зерттеудің жаңа талаптары мен тәсілдеріне арналған еңбектерінде негіздеп көрсетті (И.Н. Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева, 2000:20). Аталған зерттеушілердің еңбектері деректануды гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі интеграциялаушы пән ретінде анықтап, ғылыми проблемаларды шешудің түрлі әдіснамалық тәсілдерін көрсетуімен маңызды.

Жаһандық деңгейдегі өзгерістер, қоғамдық даму бүкіл ғылыми жүйе мен жекелеген пәндердің алдына қойылып отырған міндеттерге сай ұзақ уақыт бойы тұрақты қағидаға айналып, қалыптасқан әдістер қайта қарастырыла бастады. Қазіргі уақытта гуманитарлық ғылымдар нақты объектілерді емес, адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты, сондай-ақ жалпы алғанда адамдардың бір-біріне әсері мен өзара ықпалына бағытталған зерттеулерді өзекті деп санайды. Белгілі бір объектілерге қарағанда адамдар арасындағы қарым-қатынас пен әрекетті зерттеу күрделі мәселе, себебі, кез-келген байланыс пен өзара әрекет өзгермелі процесс, ол үнемі бір кезеңнен екіншісіне өткен сайын жылдам өзгеріп отыратындықтан біржақты түсіндіру қиын. Сондықтан гуманитарлық ғылымдардың әрқайсысының алдына табиғат пен қоғам, адамдар арасындағы қарым-қатынасты зерделеу мүмкіндіктерін кеңейте отырып, өз объектісін зерттеу әдістерін қайта қарау міндеті қойылуда.

Соңғы уақытта зерттеудің басты проблемасы ретінде қарым-қатынасты, өзара ықпалдастық пен байланыстарды, олардың алғышарттары мен себептерін, даму сипаты мен ерекшеліктерін, нәтижесі мен салдарын қарастыратын ғылымдарға басымдық беріліп отыр және бұл тек біздің елімізде ғана емес, бүкіләлемдік деңгейде тарап отырғанын ескеру қажет. Бұл үрдістің тек қоғамдық пәндерге ғана емес, жаратылыстану ғылымдарының барлығына, қандай да бір өзекті ақпарат беруші кез келген салаға қатысты екенін де айтуымыз керек. Деректану ғылымының негізгі объектісі – дереккөз, субъектісі де (автор), адресаты да (оқырман) - адам болғандықтан да түрлі қоғам мен мәдениеттер арасындағы байланыс пен ықпалдасу мәселелерін зерттеудің өзектілігі осыған байланысты арта түседі. Себебі, кез келген дереккөз - ол белгілі бір тарихи дәуір мен қоғамның жемісі, әрбір мәтін қандай да бір дәуірде, нақты бір территорияда өмір сүрген тілдік, тарихи, саяси, мәдени, діни қарым-қатынастардың өнімі ретінде туып, кейінгі дәуірлер мен мәдени ортаға жетеді, сондықтан да деректану ғылымында кез келген артефакт құнды, әрқайсысы өз алдына маңызды. (Калиева Ш.С., 2014:197). Басқаша айтқанда өткен заман мен қазіргі заман, екі түрлі мәдениет бірімен

бірі осы дереккөз арқылы «тілдеседі», көнеден жеткен жәдігер арқылы байланыс орнап, «сұхбат құрады».

Алдыңғы дәуірлерден жеткен бір дереккөздің өзі бір мезгілде бірнеше ғылымға пайдалы мәлімет бере алуы мүмкін, осыған байланысты деректану ғылымы өз мазмұнында тіл білімі, тарих, археология, әдебиеттану, мәдениеттану, әлеуметтану, этнография, дінтану сияқты т.б. салаларды қамти отырып оларды бір-бірімен байланыстырып тұрады. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған бір бұйымнан оның түрі мен сипатына қарай тарихшы да, лингвист те, мәдениеттанушы да өз ақпаратын алады. Кейінгі уақытта жаратылыстану, медицина ғылымдарының әртүрлі салаларында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде мамандар ислам дінінің негізгі мәтіні Құран мазмұнынан өз ғылыми жұмыстарының материалын тауып, жаңалықтар ашылды. Осы тектес ізденістер мен зерттеу жұмыстары қазіргі заманғы деректану ғылымының мазмұны мен пәні бұрынғыдан да тереңдеп, кеңі түскенін танытады.

Дәстүрлі түрде деректану арнайы пән ретінде тарих ғылымымен тығыз байланысты және әдетте деректермен жұмыс тарихи зерттеу И.Н. Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева, 2000:20). Тарих ғылымы дереккөздерді танымдық мақсатта жүйелі түрде қолданады, сонымен қатар ол классикалық филология, философиялық герменевтика, әдебиеттану, лингвистика, құқық тарихы және т.б. әдеби-көркемдік, философиялық және заңнамалық еңбектермен жұмыс істеу барысында жинақталған ғылыми білім мен тәжірибені жалпылап отырады. Әлемдік өркениеттің бүкіл адамзат игілігіне арнап қалдырған материалдық және жазба ескерткіштерін іздеп-табу, зерттеу жұмыстарын ең алдымен тарихшылар орындайды, бүгінге жеткен әр бұйымға тарихшы маман сараптама жүргізеді. Бұл тұрғыдан деректану археология мамандарының саласы деп қарастырылады. Табылған артефакт бұдан кейін барып басқа пәндердің зерттеу объектісіне айналады.

Ал жалпы ғылым тарихы тұрғысынан кең ауқымда алып қарасақ жазба деректер - тарих пен филология салаларының зерттеу материалы (Крачковский И.Ю, 1965). Бұл екі саланың өзара тығыз байланысын дәлелдейді. Адамзат өркениетінің басты жетістіктерінің бірі таңба, жазу болғандықтан деректану көне жазбалардың құпиясын ашу үшін текстолог, лингвист мамандарға қашанда зәру. Мұнымен қатар дереккөздердің жеке түрлерін бұрыннан қалыптасқан көмекші тарихи пәндер деп аталатын арнайы пәндер тобы (палеография, сфрагистика, дипломатия, кодикология және т.б.) зерттейді (Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины, 1990). Олар зерттеушілерге мәтіндерді дұрыс оқуға, оларды мазмұнын анықтауға, тарихи құжаттарды ғылыми басылымда жариялауға және пайдалануға дайындауға көмектеседі, сондықтан деректану мен тарих ғылымының негізгі ұғымдары мен мәселелері ортақ, бірін бірі толықтырып отырады (Жакупова Г.Т, 2013).

Ал жоғарыда айтылған жаңа заманғы ғылыми білімге қойылып отырған талаптар пен даму ерекшелігі деректану ғылымының мазмұны мен міндеттеріне, зерттеу әдістеріне өзгерістер енгізді. Қазіргі кезде деректану қарастыратын мәселелер тарих ғылымының аясымен ғана шектелмей, гуманитарлық ғылымдардың әлдеқайда кең салааралық кеңістігіне ауысты. Соған сай деректану дәстүрлі түрде тек тарих пен филологияны ғана біріктіретін ғылым ретінде саналмайтын болды, қолданысқа мәдениеттану бойынша деректану, саяси деректану, діни деректану ұғымдары ене бастады және бұл ұғымдар Шығысты зерттеуде оның іс жүзінде қажеттілігін танытып отыр. Шығыстану Азия және Солтүстік Африка елдерінің ежелгі, орта ғасырлардағы, жаңа және қазіргі заманғы тарихын, саясатын, тілі мен әдебиетін, мәдениетін, дінін, экономикасын, этнографиясын, философиясын, жазба ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым ретінде кез келген тақырыпта ең алдымен дереккөзге сүйенуі тиіс, шығыстанушы маман басқа мамандардан Шығысты сол елдің өзінің тілінде зерттеуі арқылы ерекшеленеді. Өзі зерттеп отырған елдің қандай да бір кезеңдегі тарихы, саяси немесе діни проблемасы, мәдениеті немесе руханиятына қатысты мәселеге

шынайы, объективті баға беріп, талдау жасау үшін маман оны сол халықтың дүниетанымы, дәстүрі тұрғысынан да сараптай алуы керек, ол үшін, әрине, дереккөзбен жұмыс, тілдік білім қажет. Бұл тұрғыдан алғанда кез келген шығыстанушы зерттеу тақырыбының хронологиялық шегіне қарамастан, деректанушы ретінде танылады. Сол себепті шығыстанудың басқа гуманитарлық пәндерден деректанулық сипаты басым (Введение в востоковедение, 2013).

Осы ретте Қазақстандағы шығыстану ғылымының, соның ішінде деректану саласындағы мамандардың алдына білімнің осы түрі бойынша қалыптасқан идеяларды негізге ала отырып оның ерекшелігін, табиғатын және онтологиясын түсіндіру, сол арқылы өткен ғасырлар мен саяси идеологиялар аясында қалып қойған тарихи, әдеби, тілдік, діни т.б. құнды деректерді іздеп-табу, зерттеп айналымға енгізу міндеті қойылды. Қазіргі шығыстанудың басты мақсаты тұтастай Шығысқа қатысты барлық ғылыми ойдың күрделі мәселелері мен мазмұндық ерекшеліктерін нақтылай, тереңдете зерттеу, ғылым әдіснамасында жасалған неғұрлым маңызды және өзекті идеялар мен тұжырымдамаларды оқып-зерделеу болса, деректанулық зерттеулер - оның ажырамас көпжақты, әрі дербес саласы. Қазақстанда Шығысты зерттеу мен білім беру саласының тарихы кеңестік идеология тұсында пайда болғаны белгілі, нақтылай келгенде университетте шығыстанушы кадрлар дайындау ісі өткен ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап қолға алынды. Түптеп келгенде елімізде шығыстану саласы бойынша жоғары білімі бар мамандар дайындауды қолға алудағы басты мақсат пен міндеттердің бірі де осы мәселемен байланысты еді. Шығыс тілдерін меңгерген, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен саясатын, әдебиеті мен мәдениетін сол елдердің өздерінің тілінде зерттеп, олармен халықаралық деңгейде байланыс орнатуға қызмет ететін дипломаттар, мемлекеттік органдар мен мекемелер қызметкерлерімен бірге білім беру мен ғылыми салаға қажет зерттеуші мамандар дайындау – қазақстандық шығыстанудың заманның өзі қойған талабы болды. Шығыстанушылардың жас және жаңа легінің алдына Шығысты оқып-зерттеу, оған қатысты білімді жан-жақты меңгерумен бірге ол елдерге қатысты алған білімді қазақ ғылымы үшін пайдалану міндеті қойылды және ол үнемі өзекті мәселе болып қала береді, себебі, тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта қазақ мемлекетінің толық, шынайы тарихын жазу ғалымдарға жүктелген үлкен міндет болып отыр (Калиева, 2014).

Егемендікке қол жеткізген соң басқа салалардағы білім мен ғылыми зерттеулерге бағытталған реформалар шығыстану бойынша да жүргізілді және бұл салада зерттеуші мамандар дайындауға түпкілікті жаңа көзқарас қажет болып, тиісті жаңа бағдарлама дайындау міндеттері қойылды. Соған сай қолға алынған бағдарламада Шығысты зерттеуде басты назар бұрыннан бар дайын әдістер мен нәтижелерге емес, болашақ ғалымдар өз үлестерін қосуға тиісті шығыстану ғылымы мен оның әдіснамасының проблемаларын көтеру, оларды жаңаша шешу әдістеріне аударылу тиіс болды.

Шығыстану (ориентализм, ориенталистика) - филология, тарих, деректану, саясаттану, мәдениеттану және басқа ғылымдардың зерттеу әдістерін қолданатын кешенді ғылыми пән, соған сәйкес зерттеу әдісі де пәнаралық, кешенді сипатқа ие (Касевич, 2001). Аталған ғылыми пәндердің қай-қайсысы да, Шығысты қай қырынан қарастырса да зерттеу жұмысы алдымен сол тілдегі деректі оқып-танымасудан басталады, сондықтан шығыстанудың өзі сияқты деректану да пәнаралық ғылым, тарих, саясат, әдебиет, дін, тіл, мәдениет өзара тығыз байланыста, бір-бірінен ажыратылмай кешенді қарастыруды қажет етеді. Мемлекет тарапынан қойылған міндетті жүзеге асыру үшін бұл салада ең алдымен Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалымдары алғаш болып терең зерттеулерді қолға алды, нақтылай келгенде «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары зерттеуші мамандар аясында қазақ ғылымы мен мәдениетінің тарихына қатысты шетелдік архивтер мен кітапхана, қолжазба қорларынан жазба деректерді тауып, айналымға енгізу үшін кең ауқымды ғылыми жобалар орындалды.

Шығыстану институтынан тыс деректанулық зерттеулер араб, парсы, түрік, қытай т.б. шығыс тілдерін меңгерген мамандар тарапынан еліміздегі шығыс елдерін оқып-зерттеумен айналысатын жоғары оқу орындары мен ғылыми ұйымдарда жүзеге асырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары қазақ халқының ұлттық бірегейлігін танытатын, тарих беттеріндегі ақтаңдақтарды толтыратын дереккөздерді іздеу, зерделеу ісіне нақты көңіл бөлінгендіктен жоғары мектепте шығыс тілдеріндегі тарихи, әдеби, лингвистикалық, діни мәтіндерге ғылыми талдау жасаумен айналысатын мамандар дайындау бағдарлы түрде қолға алына бастады.

Қазақстандағы шығыстану ғылымының, оның қатарында деректанулық зерттеулердің басты саласы саналатын араб тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттеуге белгілі шығыстанушы ғалымдар көп еңбек сіңірді, олардың қатарында академиктер Ә.Дербісәлі, Б.Көмеков, бүкіл ғұмырын көне қолжазбаларды оқып, жүйелеуге арнаған М.Шафиғи, «Шығыстың Аристотелі» ретінде белгілі Әбу Наср Әл-Фараби трактаттарының аудармашысы ғалым К.Таджикова, профессорлар Ә.Муминов, Ш.Керім және т.б. жазба деректерді зерттеп, ғылыми айналымға енгізіп қоймай, осы саладағы аса зәру мамандарды дайындау ісіне де үлкен көңіл бөліп келеді. Оның мақсаты мен себептері де белгілі, қазақ халқының тарихын зерттеу араб тіліндегі деректерсіз толыққанды санала алмайды, *біріншіден*, VII ғасырда арабтар өздері Мәуараннаһр немесе «*Биләд ат-Турк*» (түрк елдері) атаған территорияда ислам дінін таратты, жаңа дінмен бұл аймаққа араб тілі мен мәдениеті де келді, ал араб тілі жас мемлекет Араб Халифатының ресми тілі ғана емес, өте үлкен жылдамдықпен білім мен ғылымның да тілі болып қалыптасты және бүкіл империя мен көршілік жатқан жерлерде де дінмен бірге шапшаң таралды, нәтижесінде ислам дінін қабылдаған басқа да халықтар тәрізді, қазақ халқының тарихына да қатысты араб тілінде жазба деректер көптеп жазылды. Араб тарихшылары, жылнамашылары, саяхатшылары, дін миссионерлері және т.б. авторлардың еңбектері ортағасырлық араб-мұсылман өркениетінің құнды мұрасы саналып, әлемдік ғылымның бірегей мұраларының қатарына енді, ол мұрадан төл тарихымызға қатысты біршама құнды деректер мен мәліметтер жиналып, зерттеу тақырыптарына айналды да. Исламның «алтын ғасырында» түркілер, нақты алғанда қазақ ғылымы мен мәдениеті жайлы жазба қалдырған араб авторларының есімдері қазіргі уақытта толық анықталып болды деуге келмейді, ал бұл тақырыпта жазылған еңбектердің саны тіпті белгісіз, кейбірінің сақталған орны да беймәлім, ғылыми айналымға еңбей әлемнің әртүрлі қолжазба қорлары мен архивтерінде жатқандары да бар; *екіншіден*, ислам дінімен қоса келген араб тілі мен мәдениеті түркі халықтарының барлығының мәдени өміріне, әдебиеті мен біліміне айтарлықтай әсер етті, араб тілінде тек діни мәтіндер ғана таралып қойған жоқ, соның әсерімен түрлі ресми ісқағаздар, мемлекеттік құжаттар, әдеби мәтіндер араб жазуымен жазылды, қазақ ғылымының тарихында араб қарпімен жазылған шағатай мәтіндері үлкен бір қабатты құрайды, оларды зерттеу ісі де осы саланың маңызды бір бөлігі; *үшіншіден*, Ахмет Байтұрсынұлы 1912 жылы араб әліпбиі негізінде қазақ жазуын, жаңа әліпбиін түзіп, ол жазу 1929 жылға дейін халықтың қажетін өтеп келді, мектепте білім осы жазумен беріліп, кітаптар шығарылды және мерзімді басылымдар таралды. Араб графикасымен қазақ тілінде жазылған мол мұраны қолданыстағы жазу жүйесімен жариялауды негізінен М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдары қолға алып, зерттеулер жүзеге асты, себебі, ол мәтіндердің басым бөлігі қазақ әдеби мұрасы болғандықтан және араб тілі мен ислам дінінің әсерінен туындағаннан кейін жалпы қазақ деректануының қорына енеді. Кейінгі уақытта анықталып жүрген мәліметтерге сай осы текті қолжазба дереккөздер жеке тұлғалардың қорында сақтаулы, оларды мұрасы ретінде жинақтап, жарыққа шығару, тақырып, мазмұн, дәуір тұрғысынан жүйелеу, ғылыми талдау жасау да алдағы уақытта деректанушы мамандар атқаратын жұмыстар.

Еліміздегі араб тіліндегі деректерді зерттеу саласында мақсатты түрде қолға алынып, жүйелі орындала бастаған жұмыстардың бірі ислам діні мен мәдениетіне, оның қазақ

мәдениетіне әсері, қоғамдық өмірдің әр саласына таралу тарихына қатысты еңбектер екенін атау қажет. Ислам дінінің көне қазақ жерінде таралу тарихы VIII ғасырдан басталады және сол уақыттан бері араб тілі мен ислам діні бір-бірінен ажырамас екі тарихи-мәдени құбылыс ретінде басқа түрік халықтарына тигізген әсері қазақ халқының дүниетанымы, тілі мен әдебиеті, мәдени тіршілігіне нақты өзгерістер енгізді. Ислам діні арқылы тараған жаңа өркениеттік ортада араб тілін меңгеру - бұл тек өзге ұлттың тілін біліп қана қою емес, әлемдік ақыл-ой мен терең білімге ықпалдасуды танытты және соның нәтижесінде Хорезм, Мәуараннаһр өлкелерінен шыққан әдебиетші, лингвист ғалымдар, дін қайраткерлері мен философтар өз еңбектерін араб тілінде жазды, сол арқылы екі бірдей – өздерінің төл және әлемдік дінді таратушы араб тілі мен ғылымына қызмет етті (Дербісәлиев, 1995). Сол ғалымдардың шығармаларын зерттеу ислам дінінің біздің территориямызға қалай келгенін айқындап алуға ғана емес, оның қалай таралып, нендей өзгеріс енгізгенін анықтауға, жалпы сол дәуірде қазақ жеріндегі ислам дінінің сипаты қандай болғанын, діни ахуалдың өзін түсінуге мүмкіндік береді, бұл ретте, әрине, ол еңбектерге герменевтикалық талдау жүргізудің қажет екені белгілі.

Бүгінгі күні қазақ даласында туып өз туған ортасында ғана емес, жалпы ислам дінінің өзге де аймақтарында насихатталып, таралуына терең мазмұнды еңбектері арқылы айтулы үлес қосқан ислам ғалымдарының есімдері анықталып, ислам тарихына қосылғаны белгілі. Әсіресе, Сырдария мен Жетісу өңіріндегі ірі қалалар, далалық түркі өркениетінің астаналары Отырар, Сайрам, Тараз, қазба жұмыстары нәтижесінде белгілі болған Түркістан, Қаялық, Сауран, Сарайшық, Сығнақ, Женд, Баласағұн, Шауғар сынды т.б. тарихи кенттерде туып ислам діні мен мәдениетінің тарихында із қалдырған ондаған ғалымдардың есімдері белгілі болды (Керім, 2022). Олардың жазба мұрасын іздеп, тауып, ғылыми зерделеу арқылы исламтанушы ғалымдар қазақстандық деректануға үлкен еңбек сіңіріп келеді, әрине, оның басым бөлігі «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университетіндегі тәжірибелі ғалымдар мен жас зерттеушілердің үлесінде.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстандағы араб деректану ғылымының даму тарихын зерделеудің нәтижесінде дереккөздерді жинау, ғылыми айналымға енгізу мақсатында орындалған жұмыстардың тақырыптық, жанрлық сипаты анықталды, зерттеу бағыттары және болашақта атқарылуға тиісті міндеттерді белгілеу мүмкіндігі туды. Атап айтқанда, бұл салада осы уақытқа дейінгі жинақталып, зерттеу нысанына айналған негізгі деректер тарих, философия, ислам діні мен мәдениеті, филология сынды ғылымдарының мазмұнын байытты. Жүргізілген зерттеулер қазақ ғылымы үшін тың материалдар ұсынып, ғылыми айналымға жаңа еңбектер мен есімдерді енгізуімен құнды. Соңғы жылдары, әсіресе, қолжазба, көне деректерді жинап, жүйелеп қана қоймай, оларды аудару, зерттеу жұмыстарына айтарлықтай көңіл бөлініп келеді.

Деректану, палеография ғылымдарында жекелеген әр мәтін ғана емес, оның әр беті, жолы мен сөзі де маңызды, уақыт өткен сайын қолжазба жарық, ауа, ылғал т.б. сыртқы факторлар әсеріне ұшыраған сайын жойыла беретіндіктен оларды емдеу, қалпына келтіру, консервациялау амалдарына үлкен мән беріледі, елімізде бұл салада да ҚР «Ғылым ордасының» Ғылыми кітапханасы, Астана қаласындағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы сияқты мекемелерде жұмыстар атқарылуда, алайда көне қолжазбалар тек орталық ірі қалалар мен аталған орындарда ғана емес, еліміздің әр аймағында, әртүрлі жағдайда кездесетіндіктен олардың сақталуы мен оқылып-зерттелуіне қатысты шешімін таппаған сұрақтар аз емес.

Қазіргі заманғы ғылымның, компьютерлік және ақпараттық технологиялардың даму тенденциялары ғылыми білім базасын құру мен тарату процесіне сандық форматты кеңінен қолдану әдістерін әкелді, сол арқылы гуманитарлық салаға сандық революцияның

жетістіктерін енгізу барынша жиіледі және математикалық әдістерді қолдану және компьютерлендіру енді зерттеу жұмыстарының жаңа заманғы қажеттілігіне айналды. Тіл, әдебиет, тарих ғылымдары сияқты деректану саласында да зерттеулердің бастапқы базасын жаңа материалмен толтыру, көне және сирек кездесетін қолжазбаларды өңдеу, сандық форматқа ауыстыру, жүйелеу, каталогтау, ақпаратты тарату және алмасу т.б. жұмыстары бұл саладағы құнды жәдігерлерді сақтап қалу мен зерттеу ісінде түпкілікті өзгеріс жасады.

Жаңа технологиялар қордағы ауызша, жазба және баспа материалды тың деректермен толықтырумен бірге оларды дәстүрлі әдістермен қоса жаңа талаптарға сай оқып-зерттеу, ғылыми айналымға бұрынғыдан жиірек енгізу мүмкіндіктерін тудырады. Дереккөздердің кең кешенін құру арқылы бұрын жоғалды деп саналған немесе белгісіз болып келген ғылыми мәліметтер анықталып, жаңалықтар ашылууда. Олардың негізінде мәліметтер базасы мен жекелеген компьютер арқылы оқылатын деректер банкіні құру жүзеге асады. Жаңа жүйелік тәсілді қолданатын деректанулық зерттеулерде математикалық әдістерді қолдану олардан жаңа, жасырын ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл саладағы зерттеулерде жаңа технологиялар мен әдістерді қолдану мәселесінде басты назар сандық және сапалық талдауға аударылады, ал олардың арасындағы байланыс қашанда негізгі мәнге ие. Деректанулық зерттеулер саласына заманауи математикалық әдісті енгізу қазіргі заманғы ғылым талабы болып отыр. Бұл әдістер деректану ғылымы дамуының жаңа дәуірін анықтап қана қоймай, болашақта атқарылатын міндеттерін қоса белгілейді.

Орталық Азия халықтарының ортағасырлық араб тарихшы ғалымдары, жылнамашылары жазған еңбектер кеңестік заманда негізінен ресейлік шығыстанушылардың қатысуымен жинақталып, ішінара орыс тіліне аударылды, жекелеген зерттеулер жүргізілді. Атап айтқанда «араб тарихының атасы» Ибн Джарир ат-Табаридің (839-923) *«Тарих әл-Умам уа-л-Мулуқ»*, атақты ислам тарихшылары Ибн әл-Асирдің (1160–1233) *«Әл-Камил фи-Тарих»*, Ибн Касирдің (1301-1373) *«Әл-Бидайа уа-н-Нуһайа»*, Ибн Халдунның (1332–1406) *«Муқаддима фи Тарих әл-умам уа-ш-шуууб»* сияқты энциклопедиялық еңбектері жалпы тарих мәселелерінен бастап ислам дінінің таралуы, Орталық Азияға моңғол жаулап алушылығы және одан кейінгі оқиғаларды сипаттауымен шығыстанушы тарихшылардың назарын аударған (История Казахстана в арабских источниках. Том 1, 2005). Ол еңбектер қазақ тарихшыларының зерттеулерінде пайдаланылып келеді, алайда ол тектес мазмұндағы дереккөздер сол аудармалармен ғана шектелмейтінін ескерсек, бұл салада араб тілінен қазақ тіліне тікелей аударылып, ғылыми айналымға енгізілуі тиіс деректер әлі де бар, қазақ ғылымын деректанулық тұрғыдан араб тіліндегі материалмен толықтырудың мүмкіндіктері көп деуге болады.

«Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани жаңғыру», мемлекеттік бағдарламалары аясында шетелдік қорлардан әкелінген деректер бірнеше томдық жинақ болып шыққаны, кітапхана қорлары арқылы оқырман қауымға ұсынылғаны белгілі, ал егер енді олар қазақ тіліне аударылып, қажетті талдаулар жүргізілуі және «Қазақстан тарихы» пәні бойынша білім бағдарламаларына енуі керек десек ол да бір мезгілде орындала қоятын жұмыс емес.

«История Казахстана в арабских источниках» үш томдығы түркі халықтары арасында, қазақ жерінде ислам діні мен мәдениетінің даму тарихы бойынша маңызды деректерді қамтуымен құнды. Алтын Орда тарихына қатысты деректерді кезінде белгілі Санкт-Петербургтік шығыстанушы В.Г.Тизенгаузен (1825-1902) араб тілінен орыс тіліне аударған. Ол материалдарды «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ ғалымдары Б.Көмеков, Ә.Муминов арнайы түсіндірмелермен толықтырып, өңделген нұсқасын ғылыми айналымға енгізді (История Казахстана в арабских источниках. Том 1, 2005).

IX-XII ғғ. араб саяхатшылары мен географтарының Орталық Азия бойынша мәліметтерін шығыстанушы ғалымдар Б.Е.Көмеков, Р.Б.Көмекова жинақтап, түркілер

мемлекеттілігі мен этникалық, саяси өмірі және шаруашылығына қатысты деректерді аударды (История Казахстана в арабских источниках. Том 2, 2010).

Аталған тақырыпты түпнұсқа деректер арқылы зерттеуге үлкен еңбек сіңіріп келе жатқан ғалым Ә.Муминов «История Казахстана в арабских источниках» басылымының жеке томына ортағасырлық қазақ тарихы бойынша әскери, саяси, халықаралық қатынастармен бірге мәдени өмір, руханиятқа қатысты еңбектерді аударып енгізді (История Казахстана в арабских источниках. Том 3, 2006).

Қорытынды

Араб тіліндегі дереккөздерді зерттеу бойынша осы уақытқа дейін орындалған жұмыстар соңғы жылдары қазақ халқының өткен ғасырлардағы мәдениеті, ғылымының тарихы, оның бүгінгі күн мен ұлт болашағы жайлы мемлекеттік деңгейде көтеріліп жүрген мәселелердің толық шешілгенін білдірмейді. Себебі, жоғарыда айтылғандай, кез келген мәтін белгілі бір қоғамда, белгілі идеология аясында туады, оған құрастырылған дәуірі, мазмұндық, жанрлық ерекшелігі, ғылыми құндылығы мен сипатын тұрғысынан талдау жасау, әр жазба ескерткіштің мазмұнынан ғылымға қажет дерек алу жан-жақты теориялық және практикалық білік пен дағдыны қажет етеді. Атап айтқанда өткен дәуір жазбалары оқып-зерттеу барысында олардың туу себептерін ғана емес, сол еңбектерді туындатқан қоғам, саяси, экономикалық, ғылыми, мәдени орта жайлы ғылымда бар мәліметті дұрыс қолдана білу өте маңызды. Дереккөздер маман оның тілін тапқанда ғана «сөйлейді» және қазіргі оқырманмен тілдеседі.

Қазіргі ақпараттық технологиялар мен жаһандану заманында жоқты анықтау, барды сақтау арқылы толыққанды ұлттық тарихты жазып келер ұрпаққа жеткізу өзгермелі, тұрақсыз әлемде кез келген ұлттың, әсіресе, жас мемлекеттердің өз бірегей бейнесі мен рухани құндылықтарын сақтап қалудың бірден бір тиімді жолы деп түсіну абзал.

Осы саладағы ондаған жылдар бойы жүргізіліп келе жатқан жұмыстардың нәтижесін бағамдай келе алдағы уақытта орындалуға тиісті міндеттердің бірі ретінде елімізде арнайы академиялық, ғылыми дәрежесі бар деректанушы мамандар дайындайтын дербес білім беру бағдарламасының қажеттілігін айтуымыз қажет. Еліміздегі деректану саласында атқарылған жұмыстар айтарлықтай, материал да біршама жинақталды және шетелдік қорлардағы материалдарға қол жеткізудің мүмкіндіктері біршама жолға қойылды. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті және т.б. ғылыми-зерттеу ұйымдарында дереккөздерді зерттеумен айналысатын білікті мамандар саны да жеткілікті, еліміздегі белгілі деректанушы ғалымдардың тәжірибесі жекелеген, бірлі жарым шәкірт дайындаумен шектеліп қалмай, университет немесе зерттеу институты жанынан магистр, (PhD) доктор дәрежесі бар деректанушы маман дайындауға жүйелі түрде жұмсалса бұл саланың өзекті проблемаларын біртіндеп шешуге мүмкіндік туар еді.

Әдебиеттер:

Введение в востоковедение, 2018 – Введение в востоковедение / Под ред. Е. И. Зеленева, В. Б. Касевича. СПб., 2018. 585 с.

Дербісәлиев, 1995 – *Дербісәлиев Ә.* Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы: Рауан, 1995. 200 б.

Дербісәлі, 2013 – *Дербісәлі Ә.* Қауам ад-дин әл-Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Туркістани (1286-1357): өмірі мен мұрасы / - Алматы: [Дәуір], 2013. - 243 б.

Жакупова, 2013 – *Жакупова Г.Т.* Некоторые аспекты формирования и развития источниковедческого знания на примере истории Казахстана. // Сервис Plus. 2013 / № 3. 10-15.

История Казахстана в арабских..., 2005 – История Казахстана в арабских источниках. Том1. Алматы. «Дайк Пресс», 2005. 711 с.

История Казахстана в арабских..., 2010 – История Казахстана в арабских источниках. Том2. Алматы. «Дайк Пресс», 2010. 327 с.

История Казахстана в арабских..., 2006 – История Казахстана в арабских источниках. Том3. Алматы. «Дайк Пресс», 2006. 272 с.

Источниковедение: Теория. История..., 2000 – Источниковедение: Теория. История. Метод / И. Н. Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. М.: РГГУ, 2000 702 с.

Источниковедение и вспомогательные исторические ..., 1990 – Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины. Теория и методика. Москва, 1990.-162 с.

Калиева, 2014 – *Калиева Ш.С.* «Шығыстану» мамандығында араб тіліндегі жазба деректерді оқыту әдістемесі // «Проф. Ө.Күмісбаевтың шығармашылығы және шығыстану мәселелері» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Көптілеуова Д.Т. Алматы, 2014. 197-199 б.

Касевич, 2001 – *Касевич В.Б.* Востоковедение как наука//Вестник С.-Петербург. ун-та. Сер.2: История. Языкознание. Литература. СПб., 2001. Вып.3 (№ 18).

Керім, 2022 – *Керім Ш.* Тараз тарланы: монография. - Алматы : Нұр-Мұбарак, 2022. - 221 б.

Крачковский, 1965 – *Крачковский И.Ю.* Над арабскими рукописями. Москва, 1965. 234 с.

References:

Vvedeniye v vostokovedeniye, 2018 – Vvedeniye v vostokovedeniye / Pod red. Ye. I. Zeleneva, V. B. Kasevicha. SPb., 2018. 585 s.

Derbisəliyev, 1995 – *Derbisəliyev Ə.* Қазақ даласының зһылдыздары. Алматы: Рауан, 1995. - 200 б.

Derbisəli , 2013 – *Derbisəli Ə.* Қауам ад-дин әл-Итқани (Іқани) әл-Фараби ат-Туркистани (1286-1357): өмірі мен мұрасы / Алматы: [Dəuir], 2013. 243 б.

Zhakupova, 2013 – *Zhakupova G.T.* Nekotorye aspekty formirovaniya i razvitiya istochnikovedcheskogo znaniya na primere istorii Kazakhstana. // Servis Plus. 2013 / № 3. 10-15.

Istoriya Kazakhstana v arabskikh..., 2005 – Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. Tom1. Almaty. «Dayk Press», 2005. 711 s.

Istoriya Kazakhstana v arabskikh..., 2010 – Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. Tom2. Almaty. «Dayk Press», 2010. 327 s.

Istoriya Kazakhstana v arabskikh..., 2006 – Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. Tom3. Almaty. «Dayk Press», 2006. 272 s.

Istochnikovedeniye: Teoriya. Istoriya..., 2000 – Istochnikovedeniye: Teoriya. Istoriya. Metod / I. N. Danilevsky, V.V.Kabanov, O.M.Medushevskaya, M.F.Rumyantseva. M.: RGGU, 2000 702 s.

Istochnikovedeniye i vspomogatelnye istoricheskiye ..., 1990 – Istochnikovedeniye i vspomogatelnye istoricheskiye distsipliny. Teoriya i metodika. Moskva, 1990. 162 s.

Kaliyeva, 2014 – *Kaliyeva Sh.S.* «Shyғыstanu» mamandyғында араб тіліндегі жазба деректерді оқыту әдістемесі // «Проф. Ө.Күмісбаевтың шығармашылығы және шығыстану мәселелері» Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 80 зһылдығына және проф. Ө.Күмісбаевтың 75 зһылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясы / Zhauapty red. Көптілеуова Д.Т. Алматы, 2014. 197-199 б.

- Kasevich, 2001 – *Kasevich V.B. Vostokovedeniye kak nauka//Vestnik S.-Peterburg. un-ta. Ser.2: Istoriya. Yazykoznaniiye. Literatura. SPb., 2001. Vyp.3 (№ 18).*
Kerim, 2022 – *Kerim Sh. Taraz tarlany : monografiya. Almaty : Nыр-Mybarak, 2022. 221 b.*
Krachkovsky, 1965 – *Krachkovsky I.Yu. Nad arabskimi rukopisyami. Moskva, 1965. 234 s.*

¹Калиева Ш.С. ²Мустафаева А.А.

^{1,2}*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*
1<https://orcid.org/0000-0003-3180-0118>, 2<https://orcid.org/0000-0001-6878-4946>
E-mail:shynarsayahat@gmail.com, rummana@mail.ru

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ВОСТОКОВЕДЧЕСКОЙ НАУКИ И НАПРАВЛЕНИЯ И ЗАДАЧИ ИЗУЧЕНИЯ АРАБСКИХ ИСТОЧНИКОВ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Целью статьи является определение характера развития источниковедческих исследований в контексте трансформации современных научных знаний и методов. Как известно, источниковедение традиционно считается исторической наукой, поскольку история и археология в своей методологии в качестве основного материала рассматривают первоисточники. Новизна статьи заключается в определении новых подходов, концепций и их сути, которые начали проникать начиная с последней четверти XX века в источниковедческую науку как и в другие сферы. Источники начали вводить новую информацию помимо гуманитарных наук и в содержание естественных наук, предоставив им полезные данные. Задача исследования состояла в выявлении приоритетных направлений казахстанского источниковедения и в выделении проблем, которые стоят перед востоковедами для решения и проведения новых исследований в будущем. Изучение текстов на восточных языках всегда остается актуальным для казахстанского востоковедения. В советское время исследовательские работы в данной сфере затруднялись многими факторами, среди которых были сложность доступа к самим источникам, нехватка специалистов и т.д. Изучение разных текстов на арабском языке, имеющих значимость для средневековой истории казахского народа всегда остается актуальной задачей казахстанского источниковедения. Статья рассматривает и структурирует научно-методологические аспекты этих вопросов. С помощью методов сбора, систематизации, описания и анализа были определены достижения изучения арабских источников, представляющих научную значимость для казахской истории и культуры, также и будущие задачи. В результате исследования сделаны выводы о необходимости эффективного использования инноваций, предлагаемых информационными технологиями современной науке и в источниковедении, для которого требуется подготовка специалистов, обладающих специальными знаниями в этой области.

Ключевые слова: востоковедение, источниковедение, арабские источники, исламская культура, арабский язык.

¹Kaliyeva Sh.S. ²Mustafayeva A.A.

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
1<https://orcid.org/0000-0003-3180-0118>, 2<https://orcid.org/0000-0001-6878-4946>
E-mail:shynarsayahat@gmail.com, rummana@mail.ru

SOURCE STUDIES CHARACTER OF ORIENTAL SCIENCE AND DIRECTIONS AND OBJECTIVES OF STUDYING ARABIC SOURCES IN KAZAKHSTAN

Abstract. The purpose of the article is to determine the nature of the development of source studies in the context of the transformation of modern scientific knowledge and methods. As is known, source studies are traditionally considered a historical science, since history and archeology in their methodology consider primary sources as the main material. The novelty of the article lies in the definition of new approaches, concepts and their essence, which began to penetrate, starting from the last quarter of the 20th century, into source studies as well as into other areas. Sources began to introduce new information in addition to the humanities and into the content of natural sciences, providing them with useful data. The objectives of the study are to identify priority areas of Kazakhstani source studies and to highlight the problems that orient lists face to solve, as well as to conduct new research in the future. The study of texts in oriental languages always remains relevant for Kazakhstani science. In the Soviet times, research work in this area was hampered by many factors, including the difficulty of access to the sources themselves, a shortage of specialists, etc. The article examines and structures the scientific and methodological aspects of these issues. Using the methods of collection, systematization, description and analysis, the achievements of the study of Arabic sources representing scientific significance for Kazakh history and culture, as well as future tasks, were determined. As a result of the study, conclusions were made about the need for effective use of innovations offered by information technologies to modern science and in source studies, which requires training specialists with special knowledge in this area.

Keywords: oriental studies, source studies, Arabic sources, Islamic culture, Arabic language.

Авторлар туралы ақпарат:

Калиева Шынар Саяхатовна, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Калиева Шынар Саяхатовна, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kaliyeva Shynar Sayahatovna, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Mustafayeva Anar Abdikadiyevna, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.